Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 46, Haziran 2020, s. 471-479

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.44162>

Öğr. Gör. Erdal ULUDAĞ

Anadolu Üniversitesi, Halk müziği, Etnomüzikoloji, euludag1975@gmail.com

Prof. Dr. Sevilay ÇINAR

İKİTELLİ İCRASINDA ÇOKSESLİ YAPILANMA

Özet

Teke Yöresi müzik kültürü içinde yaşatılan ve Yörüklerin yaşamlarının bir parçası olan İkitelli, Orta Asya Türk kültüründe telli sazların atası olarak kabul edilen kolca kopuzdan çeşitlenerek günümüze kadar kullanılagelmiştir. Burdur ilinin Çavdır ilçesine bağlı Kozağaç kasabası ve çevresinde yaygın olarak kullanılan İkitelli, yörede cura veya Kozağaç curası olarak da bilinmektedir. Gurbet havalarının icrasında özellikli bir yeri olan İkitelli, akort düzeni ve icra şekline bağlı olarak çoksesli bir icra yapısı sergilemektedir. Çalışma sürecinde, gurbet havası örneğinden yola çıkılarak, İkitellinin icrasında oluşan çoksesli yapılanma incelenmiştir. Söz konusu gurbet havasının seyrinde, kısa ve uzun kalıplar yapılan perdelerle birlikte diğer teldeki perdelerin belirli bir düzen içinde ezgiye katılması sonucu homofonik çoksesli yapı ortaya çıktı; bu bağlamda, Türk müziği çokseslendirme anlayışında yer alan 1-4-5 vb. akor yürüyüşlerinin olduğu görülmüştür. Ayrıca, bu çoksesli yapının -Kemal İlerici'nin ilk olarak ortaya koyduğu- Dörtlü armoni sistemi ile de ortak yönlerinin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Teke Yöresi, İkitelli, Çoksesli yapı

POLYPHONIC CONSTRUCTION IN THE PERFORMANCE OF İKİTELLİ

Abstract

İkitelli (two sittrings) has been preserved in the musical culture of the Teke Region and has been a part of the life of the nomads. It has over time evolved out of *kolca kopuz*, the ancestor of the stringed instruments in Turkish culture and has been used

up to the present day. İkitelli, which is widely used in and around the town of Kozağaç in the Çavdır district of Burdur province, is also known as the *cura* or *Kozağaç cura* in the region. It has a special place of importance in the performance of melodies that pertain to absence from home and offers a polyphonic form of performance depending on the tuning order and performance style. This study relies on a sample of homesick melody to examine the polyphonic structures that are formed in the performance of the İkitelli. It has been observed that, throughout the course of the melody, frets on which long and short stays are made and the frets on the other strings contribute to the melody in a certain order to bring about a homophonic-polyphonic structure. In this context, the formation of chord progressions such as 1-4-5, which have a place in the Turkish polyphonic sound conception, have been observed. Also, this polyphonic structure has been seen to share common features with the system of quartal harmony -originally put forward by Kemal İlerici.

Keywords: Teke Region, İkitelli, Polyphony

GİRİŞ

Türk halk müziği telli çalgıları, Orta Asya Türk kültüründe telli çalgıların atası olarak bilinen kolca kopuzdan çeşitlenerek Anadolu'ya kadar uzanan bir coğrafyada çeşitlilik göstermiş ve bu çalgıların form yapılarına veya tel sayılarına bağlı olarak da *İkitelli*, *Üçtelli* gibi farklı isimler verilmiştir (Uludağ, 2009: 15). Ud tipli ve tambur tipli mızrap sazları, Orta Çağın Orta Asya Uygarlığında ve ilk İslamiyet çağında Horasan'dan Anadolu'ya doğru tek asıldan çıkarak çeşitlenmişlerdir (Gazimihal, 1975: 29). Orta Asya kültüründe iki tel yapısında olan çalgıların; “Tabşugur”, “Dutar”, “Dombra” gibi isimlerinin olduğu bilinmektedir (Ögel, 1987: 63-66). Bahsi geçen çalgılar gibi İkitelli ve Üçtelli de Teke yöre müziğinin oluşmasında önemli yapı taşlarıdır.

Teke yöresinin coğrafi konumu ve yöre insanının yaşam koşulları, bu müziğin kültürel altyapısını anlamlandırabilmek adına önem arz etmektedir. “Antalya Körfezi ile Batı da Fethiye Körfezi arasında kalan yarımada günümüzde Teke Yarımadası denilmektedir. Teke Oymağının yerleştiği bu yerlerde aynı kültürün izlerini bugün bile görmek mümkündür. Bu kültürün yayıldığı sahaya da Teke Yöresi denilmektedir” (Uludağ, 2009: 2). Teke yöresi, tarihin birçok uygarlığına ev sahipliği yapmış, eşsiz coğrafi özelliklere sahip bir bölgedir. Teke Yöresinde, yoğunlukla yerleşik hayat süren, yöredeki toplumu oluşturan önemli unsurlardan bir tanesi olan ve konargöçer bir hayat süren bu gruplara Yörük adı verilmektedir (Sümer, 1972: 6). Yörüklerin başlıca geçim kaynağının hayvancılık (küçük baş) olması, bu coğrafyanın onların yaşam alanı olma özelliklerine son derece uygunluk göstermesi, yüzyıllar öncesinden buraya yerleşmelerine ve kültürlerini devam ettirmelerine vesile olmuştur.

Her ne kadar yerleşik hayat sürme evresine geçmiş olsalar da yaşam kültürleri konargöçerlik düzeniyle biçimlenmiş Yörüklerin müzik geleneğinde kullandığı çalgıları da “...basit, taşınması kolay, kendilerinin yapabildikleri müzik aletleri” (Seyirci, 2000: 152) olmuştur. Teke yöresi müzik kültüründe icra eden kişinin genellikle kendisinin yapımı olan; ikitelli, üçtelli, davul, zurna, ıklığ, kabak kemâne, kemâne, Yörük kemânesi, kaval, çığırtma, çobandüdüğü, sipsi, çifte, uyguncaklı düdük, hegit (fegit) ve delbek gibi yerel çalgılar günümüze kadar kullanılagelmiştir. Yöre çalgılarından İkitelli ve Üçtelli ise özellikle gurbet ve

boğaz havalarının icrasında çok uygun sazlar olarak (Ekinci, 2018, Kişisel görüşme) yörenin müzik kültüründe yerini almıştır.

Bu çalgılarda dikkat çeken ise akort düzenleri ve icra biçimlerinde gösterdikleri, icra edilen müziğe de ayrı bir nitelik kazandıran çokseslilik özellikleridir. Öyle ki dünyadaki çeşitli müzik kültürlerinde var olan çokseslilik sistemlerinin birini veya birkaçını, söz konusu çalgılarla icra edilen müziklerde bir arada görmek mümkün olabilmektedir. Özellikle çalgı ile yapılan üretimler, halkın ürettiği kültürün ne denli geniş bir perspektife sahip olduğunu kanıtladığından bu yapının adına “sentez çokseslilik” demek yerinde olacaktır.

Anadolu’nun geleneksel müzik kültüründe, çeşitlilik arz eden karakteristik okuma ve icra biçimleriyle müzik kültüründe önemli bir yere sahip olan Teke yöresi, çalışma sahasının merkezinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu merkez sahanın müzik kültüründe özgün icra biçimleriyle canlılığını koruyan İkitelli, doğasında ve icra biçimine bağlı olarak homofonik bir çoksesli yapı barındırması nedeniyle özellikle gurbet havalarının¹ seslendirilmesinde önemli bir konumdadır.

İKİTELLİ’NİN YAPISAL ÖZELLİKLERİ

İkitelli’nin yapımı için yörede genellikle dut ağacı tercih edilir. Çalgının ses teknesi genellikle balta, oval ve armudi tiplerde yapılmaktadır. Çalgı yekpare ağaçtan yapılabildiği gibi ses teknesi, sap ve kapak çam vb. ağaçlar da tercih edilebilmektedir (Koruk, 2009: 48). Yörede İkitelliler 60-75 cm boyutlarında yapılmaktadır. Çalgıda ses delikleri ise kapak ve ses teknesinin altında ve üstünde yer almaktadır. İkitelli için Emnalar, bu çalgının cura-bağlama büyüklüğünde olduğunu, yapısında iki adet tel bulunduğunu, adının çiftetelli oyunu ile bir ilgisi olduğunu belirtmiştir (Emnalar, 1998: 61).

Fotoğraf 1. İkitelli

İkitelli’de, iki sıra tel, her sırada da ikişer tane olmak üzere toplamda dört adet tel bulunmaktadır. Çalgının dört teli olmasına rağmen İkitelli olarak isimlendirilmesindeki maksat iki sıra tel yapısına sahip olduğunu belirtmektir. Akort düzeninde ilk üç tel, aynı sese

¹ Teke Yöresi müzik kültüründe, göçebe yaşayan Yörüklerin vatanlarına duydukları hasreti konu alan uzun havalara “Gurbet havaları” denilmektedir. Çalgı eşliğinde icra edilen gurbet havalarının; saz bölümleri genellikle 7/8, 5/8’lik ritmik yapılarda, söz bölümlerinin ise serbest ritmik yapıda olduğu görülmektedir (Uludağ, 2009: 12).

çekilmekte; yöredeki icracıların kendi söyleme tonlarına bağlı olarak da ilk üç tel -diyapazona göre- la, sol, fa veya fa# seslerine akortlanabilmektedir (Uludağ, 2009: 22). İkitelli ile boğaz havası icrası yapılacağı zaman ikinci akort şekli uygulanarak, çalgının alttan üçüncü teli eşikten yeri değiştirilmek suretiyle ortaya alınmaktadır. Böylelikle ikitelli çalgısı, üçtelli bir yapıya dönüşmekte ve Avşar düzenine (La-Sol-Re seslerine) göre akordu yapılmaktadır (Koruk, 2009: 48). Çalgının birinci akort düzeninde geleneksel notasyona bağlı olarak ilk üç tel düğâh perdesi olarak gösterilmiştir. Altan dördüncü tel ise; ilk telin sesine göre tam beşli aralıkta akortlanmaktadır. Bu durumda dördüncü tel de yegâh perdesi olarak gösterilmiştir. Geleneksel notasyona göre çalgının akort düzeni aşağıdaki gibidir.

Şekil 1. İkitelli akort düzeni

Yörede kullanılan İkitelliler'in 11 ile 13 arasında perde sayısına sahip oldukları görülmüştür. İkitelli ve Üçtelli ile ilgili Parlak, "...ses bir buçuk oktav ses kapasitesine sahip olup perdeler tampere sistemdedir. Perde sayıları yedi ile on iki arasında değişen bu sazlarda alt tel (açık) la kabul edildiğinde perdeler; la, si bemol, si, do, do diyez, re, mi, fa, fa diyez, sol, la. Bu sazlarda re diyez ve sol diyez perdeleri bulunmamaktadır. İcracının isteğine bağlı olarak perde sayısı 13'e kadar çıkabilmektedir. Metal perdeler bu yöreye has bir teknikle bağlanmaktadır. Günümüzde ise misina perde kullanımına geçilmiştir" (Parlak, 2000: 119) bilgilerine yer vermektedir. Yörede en çok kullanılan perde yapısı da şekilde gösterilmektedir.

Şekil 2. İkitelli perde yapısı

Yukarıda görüldüğü gibi, İkitelli'nin perde diziliminde, diğer halk müziği çalgılarında olan Nim hisar (mi b) ve Nim şehnaz (sol #) perdelerinin yanı sıra çeyrek perde aralıkları bulunmamaktadır.

İKİTELLİ'NİN ÇOKSESLİ YAPISI

Çalışmanın girişinde belirtildiği üzere, İkitelli'nin kendine has çoksesli yapısının temelinde, akort düzeni yatmaktadır. Mızrap kullanılarak çalınmakta olan İkitelli'de mızrap, ritmik yapıya bağlı olarak bütün tellere aynı anda uygulanmaktadır. Bu icra şeklinde ise 1. sıra telde çıkıcı bir seyir yapıldığında perdelerin duyurulması sırasında oluşan çoksesli yapı şekilde gösterilmiştir.

Şekil 3. Birinci sıra telde yapılan seyirde oluşan çoksesli yapı

Ezginin alt tellerde seyri esnasında 2. sıra tele geçilmesiyle birlikte her perdede ezgi iki sesli olarak sürmektedir. İkitelli'nin icrasında aynı anda tınlayan en az iki, en çok da üç ses duyulmaktadır. İki sıra telin birlikte kullanılmasıyla tam beşli aralığında iki sesli yapı oluşmaktadır. Bu oluşan çoksesli yapı ise aşağıdaki gibidir.

Şekil 4. İki sıra telde aynı anda yapılan seyirde oluşan çoksesli yapı

İKİTELİ'NİN GURBET HAVASI İCRASINDA ORTAYA ÇIKAN ÇOKSESLİ UNSURLAR

İkitelli icracısı Habip Özyurt'tan derlenen gurbet havasında, genel olarak buselik makamının özelliklerinin görülmesinin yanı sıra kürdi perdesinin kullanılmasıyla birlikte kürdi makamında karar verilmektedir. Bu makamsal özelliklerin yanı sıra icrada çoksesli bir yapı da sergilenmektedir. Bu çoksesli yapı, Homofonik doku özelliklerini taşımaktadır. Say, Homofonik yapıyı, "Bir ezginin eşlik partileriyle ya da uygularla desteklenmesi halinde seslerin uyum sergilemesidir" (Say, 2002: 298) olarak tanımlarken; Ayyıldız, bu çoksesli yapı hakkında şu ifadelerle yer vermiştir:

"Eşlik sesler ezgiye ritmik ve armonik olarak destek sağlar. Bu doku türünde eşlik sesler çoğu kez yatay bir ezgi oluşturma amacından öte ana ezgiyi ayakta tutan uygu ya da akor diye bildiğimiz dikey yapılar oluşturma amacı ile kullanılırlar" (Ayyıldız, 2013: 52).

Şekil 5. Hüseyini perdesinde seyreden ezgide oluşan çoksesli yapı (Homofonik yapı)

Yukarıdaki şekilde verilen nota örneğinin ilk ölçüsünün başında görüldüğü gibi hüseyni perdesi civarında seyreden ezgide 1. ve 5. dereceler eşlik sesi olarak kullanılmaktadır. Bu eşlik sesler, tuşedeki baş (beşinci) parmağın hüseyni perdesinde üst sıra tellere basılmasıyla birlikte elde edilmiştir. Alt sıra tellerde oluşturulan ezgi ile üst tellerde yapılan eşlik sesler birlikte düşünüldüğünde ise İlerici'nin Türk müziği çokseslendirme anlayışında durak (I. derece) akoru olarak bilinen 1-4-5. dereceler duyurulmaktadır (İlerici, 1970: 92). İkinci ölçünün başında ise dizinin 1-5-6'dan sonra 1-4-5 derecelerine bağlantı yapılmaktadır.

Gerdaniye perdesinden Hüseyini perdesine geçişte eşlik seslerle birlikte, 1-5-7, 1-5-6 ve 1-5-1 dereceleri duyurulmaktadır. İkinci ölçüde hüseyini perdesinden çargâh perdesine yapılan geçişte ise 1-4-5 ile başlanıp, 1-3-4 ve 3-4-7 derecelerinde kalış gösterilmektedir. Üretilen ezgide hüseyini perdesi eksen konumunda ise baş parmak üst tellerde aynı perdeye basılı tutularak alt telde oluşan ezgiye eşlik etmektedir. Ezgideki eksen ses farklı bir perdeye kaydırıldığı durumda ise baş parmak üst tellerden kaldırılır boş tel duyurulur sonrasında ise yeni eksen perdenin üst tellerine basılarak uygun eşlik sesler üretilmeye devam edilir. Ezginin icrasında ortaya çıkan bu yapı da aşağıda gösterilmiştir.

Şekil 6. Gerdaniye perdesinden hüseyini perdesine geçişte oluşan çoksesli yapı

Aşağıda nota örneğinde, hüseyini perdesinden çargâh perdesine yapılan seyirde ezgi ile paralel bir şekilde eşlik seslerinin hareketinden dolayı 1-5-6 dereceler, 1-4-5 derecelerine çözülmektedir. İkinci ölçünün sonunda ise 3-4-7 derecelerinde kalış gösterilmektedir.

Şekil 7. Hüseyini perdesinden çargâh perdesine geçişte oluşan çoksesli yapı

Aşağıda verilen çargâh, buselik ve neva perdelerinde seyreden ezginin ilk ölçüsünde üst tellerin boşta duyurulması ile 1-4. derece eşlik sesleri, üstteki tellere çargâh perdesinde baş parmak yardımıyla basılarak da 3-6. derece eşlik sesleri elde edilmiştir. Böylelikle çargâh eksenli bir ezgi üretilmeye başlanmıştır. Bu sayede ezginin seyrinde 1-3-4, 2-3-6 ve 3-4-6 dereceleri bağlanmıştır. Üçüncü ölçüde 2-3-6, 3-4-6 derecelerine; dördüncü ölçüde ise 1-3-6, 2-3-6 ve 3-4-6 derecelerine geçilmiştir.

Şekil 8. Buselik, çargâh ve neva perdelerinde seyreden ezgide oluşan çoksesli yapı

Sıradaki örnekte çargâh perdesinden buselik perdesine yapılan seyrde bir kez daha baş parmak üst tellerden kaldırılarak boş tel duyurulmuş ve eksen perdesi olan buselik perdesine üst tellerde basılarak eşlik sesi üretilmeye devam edilmiştir. Bu yapı içerisinde 2-3-6 derecelerinden 3-4-6 ve 1-2-4 derecelerine bağlantı yapılmıştır. İkinci ölçüsünde ise 1-2-4 derecelerinden 2-5 derecelerine geçiş sağlanmıştır.

Şekil 9. Çargâh perdesinden buselik perdesine seyreden ezgide oluşan çoksesli yapı

Aşağıdaki nota örneğinde görüldüğü gibi kürdi perdesinin eksen olarak kullanılmasıyla eşlik sesleri üst boş tellerde üretilmeye başlanmıştır. Karar perdesi olan düğâha geçişte kürdi makamına çeşni yapılmış, 1-2-4, 1-4-7 ve ardından 1-4 derece seslerin birlikte duyurulmasıyla da karar verilmiştir.

Şekil 10. Kürdi perdesinden düğâh perdesine seyreden ezgide oluşan çoksesli yapı

SONUÇ

Teke yöresi kültür sahası olarak bilinen bölgede yüzyıllardır yaşayan Yörükler, yöre müzik kültürünün şekillenmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Yörüklerin kültürlerini korumaları hususunda Sümer (1972), Oğuzların Anadolu'ya getirdiği kültürleri ve geleneklerinin bütün hususiyetleri ile zamanımıza kadar güçlü bir şekilde aktarıldığını, Batı ve Güney Anadolu'da Yörük adı verilen toplulukların Oğuzları en iyi şekilde temsil ettiğini, Yörüklerin çevre yerleşim yerleri ve şehirlerle sadece ticari ilişkileri olduğu için kültürüne sahip çıktığını ifade etmiştir. Bu bağlamda Oğuz Türkleri'nin gerçek temsilini görmek için Türkistan'ın yerine Anadolu'ya bakılması gerektiğini de (s. 6) vurgulamıştır.

Çalgıları ve repertuar bileşenleri ve söz konusu kültür geleneklerinin güçlü aktarımı sayesinde Teke yöresi müziği, Anadolu müzik kültürü içinde önemli bir yere sahiptir. Bu yöre müziğinin alt bileşeni olarak İkitelli ve Üçtelli karakteristik bir yapıya sahip olan gurbet havaları ve boğaz havalarını icra etmede önemli bir noktada görülmektedir. Teke Yöresi müzik kültüründe özellikle yere sahip bir çalgı olan İkitelli de, hem yapısal (perde yapısı ve akort düzenleri) hem de icra özelliğinden kaynaklı olarak çokseslilik sergilemektedir ki bu çokseslilik özellikle gurbet havalarının icrasında öne çıkmaktadır. Çalgının çoksesli yapı özelliği ve mızrap tavrı, gurbet havalarında tercih edilmesinin birincil sebebi olarak da gösterilebilir.

İki sıra tel yapısında olan çalgıda, alt tellerde üretilen ezgiye üst tellerin de eşlik etmesi sonucunda homofonik bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu homofonik yapı sayesinde, ezgiye üst telde eşlik eden sesler seyirle büyük ölçüde paralellik göstermektedir. Örneğin, alt tellerde hüseyini eksenli üretilen bir ezgide, hüseyini perdesinde üst tellere baş parmakla basıldığı ve ezgi eksenini değişene kadar bu perdede sabit kalındığı görülmüştür. Üst tellere hüseyini perdesinde basıldığında 1-5 dereceler duyulmaktadır. 1-5 derecelerine alt telde ezginin neva perdesiyle birlikte 1-4-5, hüseyini perdesi ile birlikte 1-5-1, yine acem perdesiyle birlikte 1-5-6, gerdaniye perdesiyle birlikte 1-5-7 dereceleri duyurulmaktadır. Üst tellerde neva perdesine baş parmakla basılı tutulup (4-7 dereceleri) alt teldeki ezgiyle birleştiğinde ise; hüseyini perdesinde 4-5-7, nevada 4-7-4 ve çarğahta 3-4-7 dereceleri tınlatılmaktadır.

Ezgide başka bir eksen perdeye geçileceği durumda ise baş parmak üst tellerden kaldırılıp boş tel duyurulduktan sonra yeni perdeye basılmaktadır ki bu icra biçimleri çalgının kendine has bir çalım tekniği olduğunu da göstermektedir.

Bu icra biçimlerine ilaveten, üst tellerde yapılan eşlik sesler, çalgının akort yapısından kaynaklı olarak icrada çoksesliliği sağlamaktadır. İcra esnasında oluşan bu çokseslilik, herhangi bir armonik kurala bağlı kalınmadan ezgiye uygun bir şekilde gerçekleşmektedir. Duyumda oluşan akorlar ise genellikle çalgının yapısal ve çalım özelliği ile bağlantılı 1-4-5 ve yakın akorlar olarak görülmektedir. Sonsöz olarak, İkitelli'de tespit edilen çoksesli yapılar, Türk müziği çokseslendirme anlayışlarıyla benzerlik olarak görülse de İkitelli'ye özgü 'homofonik çokseslilik' göstergeleridir.

KAYNAKLAR

- Ayyıldız, S. (2013). Teke Yöresi Yörük Türkmen Müzik Kültüründe Yerel Çok Seslilik Özellikleri, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ekinci, A. (2018). Kişisel Görüşme, Burdur.
- Emnalar, A. (1998). Tüm Yönleriyle Türk Halk Müziği ve Nazariyatı. Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuvarı.
- Gazimihâl, M., R. (1975). Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız, Kültür Bakanlığı MİFAD Yay. 15, Üniversite Basımevi, Ankara.
- İlerici, K. (1970). Bestecilik Bakımından Türk Müziği ve Armonisi. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Koruk, Ç. (2009). Teke Yöresinde Kullanılan Telli Çalgıların Müzikal ve Teknik Analizi. Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ögel, B. (1987). Türk Kültür Tarihine Giriş IX, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basım Evi, Ankara.
- Parlak, E. (2000). Türkiye’de El ile (Şelpe) Bağlama Çalma Geleneği ve Çalış Teknikleri. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Say, A. (2002). Müzik Sözlüğü, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara.
- Sümer, F. (1972). Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları. (2. Baskı). Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Uludağ, E. (2009). Teke Yöresi Müzik Kültüründe İkitelli Kozagaç Curası, Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.